

11. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н. Матузов и А. Малько. – М. : Юрист, 2001. – 776 с.
12. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / под ред. М. Марченко. – М. : Зерцало-М, 1998– . – Т. 1. – 1998. – 582 с.
13. Теория государства и права / под ред. проф. Г. Манова. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 336 с.
14. Загальна теорія держави і права / за ред. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
15. Королев В. Основы политологии : [учебное пособие] / В. Королев. – Симферополь : Таврия, 2007. – 84 с.
16. История политических учений / под ред. проф. К. Мокичева. – М. : Высшая школа, 1965. – 470 с.
17. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / под ред. М. Марченко. – М. : Зерцало-М, 1998– . – Т. 1. – 1998. – 582 с.
18. Мальцев Г. Буржуазный эгалитаризм / Г. Мальцев. – М. : Мысль, 1984. – 285 с.
19. Государственное право Германии : в 2 т. / под ред. Н. Ахтенберга и др. – М. : Институт государства и права РАН, 1994– . – Т. 1. – 1994. – 311 с.
20. Єрмоленко Д. Загальнотеоретична характеристика соціальної держави / Д. Єрмоленко // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2. – С. 76–80.

УДК 347.471

Мороз С. П.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії і історії держави і права
Академії митної служби України*

ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

THE LAWFUL ASPECTS OF THE CONTEMPORARY APPROACHES OF THE CONCEPT OF THE SOCIETY

Звернено увагу на правові аспекти підходів у виявленні сутності й формування поняття громадянського суспільства з точки зору уявлень сучасного наукового раціоналізму як складової основи формування стратегії розвитку сучасного українського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, суспільний контроль, права людини, самоврядування.

Обращено внимание на правовые аспекты подходов к выявлению сущности и формирования понятия гражданского общества с точки зрения представлений современного научного рационализма как составной основы формирования стратегии развития современного украинского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, общественный контроль, права человека, самоуправление.

Attention is paid to the legal aspects approaches to the identification of the nature and formation of the concept of civil society from the point of view of the concepts of modern scientific rationalism as an integral basis of strategic development of modern Ukrainian society.

Key words: civil society, social control, human rights, self-government.

Діапазон наукових питань громадянського суспільства в сучасній вітчизняній юридичній науці включає широкий перелік складових, що неодмінно позначається на об'ємі поняття й тим самим ускладнює або подовжує процес пошуку його сутності. Низка складових поняття «громадянське суспільство» створює проблеми адекватного сприйняття. Відсутність належної концептуальної основи й відповідної юридичної аксіоми громадянського суспільства допускає формування правових позицій, здатних визначати та формувати напрями сучасної політичної проблематики. До них можна віднести, наприклад, такі: 1) розбудова громадянського суспільства як одне з головних завдань державної влади; 2) можливість і необхідність конституювання громадянського суспільства як стратегічного напрямку; 3) формування й нормативне закріплення моделі суспільного контролю за державною владою як елементу громадянського суспільства.

Заглиблення в сутність конструкції тієї чи іншої позиції дозволяє припустити, що має місце формування деякою мірою ірраціональної стратегії розвитку суспільства та, як наслідок, поверхневого сприйняття явища й феномену громадянського суспільства, його функціональної ролі, необхідність пристосувати це явище до вітчизняного політико-правового ґрунту, яке неодмінно супроводжується зміною змісту. Виявлені зміни й дають уявлення або про цілісність саме того явища (допустимі межі змін цілого), про яке ми ведемо мову, або в результаті кардинальних змін (зміни вийшли за межі цілого) ми маємо справу фактично з іншим явищем. Нове явище ми можемо позначати терміно-поняттям, яке не відповідає його новому змісту або навпаки. Необхідно з'ясувати, наскільки вірогідною є можливість розбудови громадянського суспільства на вітчизняному політико-правовому ґрунті, чи маємо ми справу насправді з громадянським суспільством, а не іншим явищем, яке позначаємо відповідним терміно-поняттям.

По-перше, проблема громадянського суспільства на пострадянському просторі прямо чи опосередковано пов'язана з безпекою й розвитком сучасного вітчизняного (пострадянського) суспільства під впливом прав людини як напрямку сучасного стійкого розвитку. У взаємодії з такими політико-правовими явищами, як демократія, верховенство права, правова держава тощо, стає мож-

ливим сприйняття в цілому стратегії суспільного розвитку, основу якої складає переважно система політико-правових цінностей, сформованих західноєвропейською політико-правовою думкою, відкривши тим самим шлях, з одного боку, активному сприйняттю й запозиченню політико-правових ідей та інститутів здебільшого західноєвропейської та північноамериканської політико-правової думки, з іншої сторони, менш активному пошуку шляхів розуміння запозичених ідей і інститутів, їх сутності, наприклад громадянського суспільства на вітчизняному політико-правовому ґрунті.

По-друге, розвиток суспільства на засадах розбудови інститутів громадянського суспільства визначає необхідність адекватного сприйняття того, що прямо чи латентно відображається на змісті цілей і завдань державної влади. Адекватність сприйняття передбачає виключення помилкового уявлення про ті чи інші політико-правові явища, які займають вагове місце в політико-правовій риторичі. Домінантою сучасного праводержавного розуміння та сприйняття є конструювання переважно ідеальних (теоретичних) моделей суспільного устрою. Наприклад, конституційна норма визначає, що держава є демократичною, соціальною, правовою. З одного боку, термінопоняття «демократична», «соціальна», «правова» є відображенням ідеології загальнолюдських цінностей, а з іншого – ґрунтовно досліджуючи як поняття, так і їх взаємозв'язки, проявляється суперечність самої конструкції, особливо в частині співвідношення правового й соціального аспектів, не говорячи вже про демократію, феноменальність якої сприймається на рівні «народовладдя». Маючи, на перший погляд, достатні уявлення про правову, соціальну, демократичну державу, знову й знову виникає питання можливості функціонування держави, яка сполучає в собі всі три аспекти.

По-третє, спроби нормативно зафіксувати громадянське суспільство як стратегічний напрям у формі того чи іншого нормативно-правового акта в поєднанні з іншими не менш важливими політико-правовими явищами, такими як правова, демократична, соціальна держава, можна віднести до сфери актуальних наукових проблем, усвідомлення якої дає можливість, по-перше, долати наявний розрив, наприклад, між конституційною дійсністю й конституційною реальністю (або конституційною інфляцією), по-друге, виявляти насамперед соціальну, на противагу ідеологічній, сутність політико-правових явищ, які складають коло питань сучасного стратегічного розвитку суспільства. Розбудова громадянського суспільства сприймається як стратегічно правильний напрям сучасної політико-правової теорії та практики. Складність проблеми переважно пов'язана зі змістом «розбудови». Наука сприймає позицію щодо громадянського суспільства як першочергове завдання державної влади, яка зобов'язана його (громадянське суспільство) розбудовувати. Важко погодитися з тим, що державна влада, маючи на меті розбудову громадянського суспільства, цілком серйозно буде розвивати інститут самоврядування, квінтесенція якого полягає в контролі за державною владою.

Саме це й визначило необхідність нашого звернення до питання вимірів (статусу) громадянського суспільства в руслі виокремлення підходів з точки

зору їх всебічної характеристики як умови формування вірогідного (правильного) напрямку розвитку.

Концепт громадянського суспільства виявив свою необхідність у вітчизняній політико-правовій думці та практиці в умовах пошуку нових орієнтирів парадигм суспільного розвитку в кінці ХХ ст. Громадянське суспільство не було провідною темою вітчизняної політико-правової думки [1] як предмет наукової розробки, задіяний на початку 90-х рр. ХХ ст. [2; 4; 5]. У руслі всебічного переосмислення політико-правової спадщини мислителів України проблема громадянського суспільства виявляла себе в якості складової, наприклад, концепції свободи нації (народу), концепції місцевого самоврядування, концепції державотворення.

Відомо, що зміст того чи іншого явища здатен змінюватися під впливом факторів об'єктивної дійсності, при цьому суть явища, як правило, залишається незмінною. Зміни змісту можуть розглядатися як невід'ємна умова вдосконалення організаційної структури явища, так і її взаємодія з іншими явищами з акцентом на виявленні власної функціональної значимості. Сучасна пізнавальна діяльність щодо означеної проблеми оперує здебільшого науковими висновками, як ми зазначили, у руслі ідеальної моделі. Тобто в співвідношенні між наявним і сутнісним акцент робиться переважно на наявному. Як результат, формується уявлення про можливість досягнення стану громадянського суспільства шляхом, наприклад, нормативного (юридичного) закріплення його інститутів. На запитання щодо того, чи маємо ми сьогодні громадянське суспільство, варто очікувати неоднозначну відповідь. Так, аналіз нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що основні складові громадянського суспільства (а отже, і саме громадянське суспільство) одержали нормативно-правове оформлення, водночас аналіз суспільної дійсності свідчить про передчасність твердження наявності громадянського суспільства. Можна апелювати замалим часом для функціонування громадянського суспільства, позначивши сучасний період як перехідний, коли сутнісне поки що не відповідає наявному або коли бажане хочеться видати за наявне, тим самим провокується розрив між практикою й теорією.

Спочатку звернемо увагу на сутнісні основи громадянського суспільства, які обстоюються в науковій літературі.

По-перше, громадянське суспільство є певним станом суспільства, продуктом розвитку держави, основи якого закріплені у вигляді нормативно-правових актів, зміст яких відповідає духу історичної епохи, взаємовпливу суспільства й публічної влади під час домінування останньої. У межах цього підходу можна виокремити: 1) громадянське суспільство здатне виявляти себе лише в часи кризи політичної організації суспільства, або громадянське суспільство виявляє себе в період гострих соціальних конфліктів, воно здатне до самоорганізації й виступає ініціатором кардинальних змін в організації публічної влади; 2) громадянське суспільство є своєрідним ідеалом сакральних ідей народоуправління, до якого суспільство апелює в оцінці діяльності публічної (у тому числі державної) влади, її ефективності [1; 2].

По-друге, громадянське суспільство є особливою позадержавною сферою відносин та інститутів, у які державна влада не втручається. У межах цього підходу можна виокремити: 1) громадянське суспільство як інститут, основою якого є соціальні групи, організації й рухи неполітичного характеру; 2) громадянське суспільство як політичний феномен, виходячи з того, що в громадянському суспільстві присутній не тільки соціально-економічний, а й політичний виміри [1; 2].

Можна припустити, що фундаментальною властивістю громадянського суспільства є гарантовані права людини. Акцент на гарантіях передбачає не просто наявність фіксованих прав, а й механізм їх реалізації, який не може не вплинути на зміни змісту й напрями дії державної влади. Проявом механізму реалізації прав людини є формування, розвиток, функціонування нового центру суспільного управління – самоврядування. Взаємовідносини між державною й самоврядною сферами суспільного управління будуються на засадах альтернативності. Тобто права людини створюють умови для визнання простору людського буття та людських об'єднань як таких, куди державна влада не втручається з огляду правомірності людських дій у межах цього простору, або сфери свободи. У цьому руслі набувають сенсу децентралізація державної влади й адміністративно-територіальний устрій, деконцентрація розподіл державної влади. Умовою, що визначає власне громадянське суспільство є функціонування механізму контролю за державною владою. Можливість контролю за державною владою припускає наявність саме позадержавної (вільної від втручання державної влади) сфери людського буття. У цьому, власне, і полягає сутність громадянського суспільства.

Можна погодитися з висновками дослідження історії громадянського суспільства: громадянське суспільство є витвором новоєвропейської цивілізації, витоками якого є антична практика суспільної організації [1], ознакою якої є домінанта правового регулювання, на противагу силовому [6].

Суспільство у формі общини є історично першою організацією людства, основою на потестарній владі (або владі авторитета), за допомоги якої стала можливою біологічна популяція людини. Община з опорою у своїй організації на колективні начала розвивалася такими шляхами: 1) збільшення кількості членів; 2) збільшення кількості окремих общин, що утворювали союзи. Серед чисельних общинних організацій у світі історично саме антична общинна форма організації суспільства (Греція й Рим) виробила практику індивідуалізму в суспільній регуляції, матеріальною основою якого стають відносини приватної власності. Конструкція приватної власності не могла обійтися без існування самого права, у межах якого й стає можливим розуміння приватності.

Державна організація виникає в умовах необхідності формалізації правової дії щодо відносин приватної власності як умови безпеки тогочасної общини, наслідком чого стає організація публічної влади (або авторитет влади) [7]. При цьому не будь-яка держава зумовлює виникнення громадянського суспільства, витоки якого починаються з формалізації правового статусу

особи як необхідної умови рівноправності під впливом приватної власності – матеріального вираження її свободи. Інакше кажучи, реалізація приватної власності викликає необхідність формалізації статусу особи за принципом рівноправності. Таким чином, витокami громадянського суспільства є практика формалізації правової дії у сфері обміну [6].

Регламентация суспільного життя як основне завдання державної організації з огляду на вибір тих чи інших прийомів і методів сприяла виробленню двох основних типів держави: 1) персоноцентриський (безособовий тип управління), або правовий; 2) системоцентриський (особистісний тип управління), або силовий. Сутність першого можна звести до забезпечення (формалізації) свободи людини як умови функціонування режиму приватної власності, у той час як сутність другого зводилася до обмеження свавілля власників в умовах правової несвободи [3]. Приведена класифікація включає особливості правосвідомості тих чи інших народів. Так, у Стародавній Індії людина була зорієнтована на досягнення нірвани (ідеалу) через відмову від всього земного. У Стародавньому Китаї людина підкорюється долі життя (дао). Нірвану та дао можна розглядати як основи системоцентриської моделі організації, згідно з якою унеможлиблюється будь-яка управлінська діяльність поза державною владою. В античних країнах домінування персоноцентриських ідей визначило можливість існування позадержавної діяльності суспільства на засадах приватної власності в межах певної етногрупи (афінські громадяни, римські громадяни). На цій підставі можна стверджувати, що розвиток ідей свободи, форм її реалізації відповідно того чи іншого історичного часу визначив можливість функціонування двох управлінських систем – державної влади та самоврядування. Проявом подібної організації може бути місцеве самоврядування, яке обстоюється не менше, ніж громадянське суспільство [5]. У співвідношенні державної влади й самоврядування головну роль відіграє право, щодо якого стає можлива взаємодія двох управлінських систем. Державна влада додержується права, яке є квінтесенцією самоврядування. Самоврядування в прояві своєї свободи додержується формалізованих норм, якими опікується державна влада, тим самим формується порядок, заснований на нормованій свободі. Державна влада зв'язана правом як предметом її діяльності. Самоврядування зв'язане власною, проте формалізованою, свободою, представленою переважно у вигляді норм.

Державна влада як організація регламенту суспільного життя та громадянське суспільство як спільнота громадян у прояві соціальної активності вступають у протистояння (авторитет влади й авторитет народної згоди). Людина в статусі громадянина не лише захищає державу, підданою якої є, як основу її правового статусу, а й розширює свою свободу завдяки приватній власності. Отже, сутнісним моментом вияву громадянського суспільства виступає свобода як умова та спосіб людського самоіснування.

Сприйняття прав людини як ціннісної категорії в праводержавній проблематиці визначило напрями оновлення понятійно-категоріального апарату юридичної науки. Сутнісне сприйняття громадянського суспільства в орієн-

тально-узагальненому вигляді у вітчизняній думці зводиться до обмежувача (міри) державної влади, є показником її легітимності: з одного боку, громадянське суспільство, яке складається з людей, пов'язаних із державою, а з іншого – держава (державна влада), яка складається з таких же людей, уповноважених забезпечувати конституційно-визначені права людини, які у своїй сукупності визначають предметну діяльність державного апарату. Таким чином, громадянським позначаємо суспільство, яке функціонує як сфера гарантованих прав людини, які визначають напрями та зміст дії державної влади.

Можна зробити такі висновки:

1) громадянське суспільство є показником саме правового начала, у межах якого стає можливим визнання факту права суспільства на контроль за державною владою, дієвість якого залежить від рівня гарантованих прав людини (від мінімального рівня до максимального), отже, і гарантій прав суспільства;

2) у питанні вивчення громадянського суспільства як нормативної константи домінують переважно підходи з опорою на виявленні ідеологічної, а не соціальної сутності, що позначається на його розумінні, унеможлиблює усвідомлення його сутнісних основ;

3) громадянське суспільство не може бути сформоване шляхом його нормування та фіксації; як показник правового начала воно стає можливим у результаті прояву динамізму економіки як матеріальної умови єдності суспільства, певної дистанції між державною владою й суспільством;

4) контроль за державною владою є фундаментальною основою, яка й буде визначати напрями формування відповідного суспільного устрою в межах вітчизняної політико-правової теорії й практики.

Література:

1. Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция / В.В. Витюк. – М. : Институт социологии РАН, 1995. – 91 с.
2. Гражданское общество: истоки и современность / науч. ред. И.И. Кальной. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. – 495 с.
3. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. ван Кревельд ; пер. с англ. и под ред. Ю.С. Кузнецова и А.А. Макеева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 544 с.
4. Мороз С.П. Громадянське суспільство як відображення гуманістичної традиції еволюції держави / С.П. Мороз // Вісник Академії митної служби України. – 2009. – № 1. – С. 34–39.
5. Скворець В.О. Громадянське суспільство і детермінанти організації його розвитку в Україні : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В.О. Скворець ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
6. Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства : [учебное пособие] / В.А. Четвернин. – М. : Институт государства и права РАН, 2003. – 298 с.
7. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М. : Изд-во ЛКИ, 1980. – 238 с.